

१००
४ (B)?

अथ

100
4 (B)?

ग्रन्थनामः-	न्यायप्रदीपः	(प्रकरणग्रन्थः)
कर्तृनामः-	गोपीकान्तः	
विषयः-	न्यायशास्त्रम्	

Nyay Pradeep

11

॥ श्रीगणेशाय नमः । नत्वा श्रीविश्वनाथं विरचयति सतां संशुदेन्यायदीपं सत्तर्कस्नेहपुक्तं श्रुतिवि
 पुलजनश्चात्र विधं सदत्तम् गोपीकांतो नितांतं विबुधगणसभाभाजनेभाममानं ससिद्धांतं चक्री शिं कु
 कलितसुविदाकज्जलावर्जितं च १ इह निर्निघपरि समाप्तिमुद्दिश्य क्रियमाणस्य मंगलस्य समाप्तिं प्रति
 कारणात्त्वमिति नैषा यकाः तत्र नैषा यकानामयमाशयः यथा दंडेन घटो जन्यते यथा भ्रंशे संयोगेन रूपा
 त्तं जन्यते तथा मंगलेन समाप्तिर्जन्यत इति तदपरेन सहंते । मंगलस्य कारणात्त्वमाणाभावात् श्रुति
 रेवमानमिति चेत् तथा विधुतौ घमाणाभावात् । शिष्टाचारो दनुमानमिति चेत् । किमिदं शिष्टचारत्वं नाम १

वेदोक्तपरिपालनत्वे सति क्रियमाणत्वं स्वयं ज्ञात्वा क्रियमाणत्वं वा । नाद्यः । धटजनकाचारेण विद्यात्प
 त्वात् । तत्र तत्रास्तीति चेत् तज्जन्यकार्येण क्रियते तं वा । न द्वितीयः । अवेदमुल्लकोपि भ्रांत्या क्रियमाणो
 शिष्टाचारत्वप्रसंगत किं मंगलस्याभीष्टसमाप्तिं प्रतिकारणात्वे कथं तद्व्यतिरेकोऽप्यमता घटुष्ठिते
 ग्रंथेऽभीष्टसमाप्तिः । कथं सांगोपिन समाप्तिरिति । श्रोतात्सांगात्कर्मणाः फलावश्यं भावनियमात् । अन्य
 थापागादौ निरुक्तं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अन्यधर्ममंगलस्याभीष्टसमाप्तिं प्रतिनकारणात् । मंगलस्यात्मनिष्ठ
 त्वेन समाप्तेर्व्योमनिष्ठत्वेन व्यधिकरणात्वात् । अत्रोच्यते । संसारतिरिक्तकार्यमुद्दिश्य क्रियमाणत्वं शि

ष्टाचारत्वं अधर्माभावविशिष्टे न क्रियमाणत्वं वा यत्कार्यं शुद्धिस्पृश्यस्य कारणात्त्वमवयव्यतिरेकोपजीव
 नवलेन न गृह्यते तत्कार्यं शुद्धिस्पृश्यविशिष्टे न क्रियमाणत्वं मेव शिष्टाचारत्वमिति शङ्कः । न च प्रमत्ताद्यत्वे हि ते
 ग्रंथे व्यभिचारः तत्र पूर्वजन्मकृतसौवर्म्यमंगलस्य कारणात्वात् । न च सांगोपितसमाप्तिः तत्र विघ्नस्यैव ब्रू
 लत्वात् । तत्र पावसमसां व्याकृतस्य निविष्टत्वात् । किंतु मंगलत्वविघ्नविरोधित्वं चेत्त्रायश्चिन्तादावति
 व्याप्तिः । तस्मात्समाप्तिबाधोत्साराणां शुद्धिस्पृश्यक्रियमाणत्वं तत्र । तदुत्साराणां साधारणकारणात्वं वा श्रुतौ
 स्मृतौ वा मंगलशब्दाभिधेयं विशेषं यत्तदेव मंगलत्वमिति परेन च व्यधिकरणत्वनिर्णयकारणाभावात् १

त्रस्वप्रतियोगिजनकसंबन्धे सामानाधिकार्यात् किमिदं सामानाधिकार्यं नामो एकाधिकरणवृत्तित्वं
 त्वत्वे वृत्तित्वं च संयोगादि समवायान्तरसंबन्धेन वर्तमानत्वं । तत्र मंगलं त्रिविधं कायदा कचित् प्रभवमिति ।
 तत्र भक्तिपूर्वकत्वे सति अवयवावयवसंयोगजन्यकार्यिकं । मानसिकं कारणं । भूतात्मसंयोगजन्यम् ।
 भक्तिपूर्वकत्वे सति तात्त्वोद्भवत्वं । भक्तिपूर्वकत्वे सति संयोगादिवारणापेतिदिक् । इहाप्यवर्गहेतुभूत
 प्रात्मतत्त्वज्ञानमाप्नोति । तच्च पदार्थानां निर्णयाधीनमिति तत्प्रयोजनं शुद्धिस्पृश्यपदार्थानिरूप्यते । तत्र प्रसि
 त्तिविषयापदार्थः सद्विविधः । भवोऽभावश्च । भावापदेवाते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायः ॥

त्वत्ते महत्त्वमपि हेतुरिति वेत्तुं ह्यर्थाकाशात्मादौ व्यभिचारः॥ तत्र रूपमावशति चेत्तर्ह्यप्यदौ व्यभिचार इति
 चेन्न॥ वाक्पश्यत्तत्त्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतं रूपं महत्त्वं चकाराणं॥ विषयश्च तर्ह्य॥ भौमं दिव्यमौदर्यमाकरजं
 च॥ भौममग्रादिदिव्यं विष्कदादि उदरं तर्गतं शोणोपकारकमौदर्यं॥ आकरजं सुवर्णादिः॥ वायुत्ववान्निह
 पत्वे सति अणकजस्य शश्रयो वा वायुः॥ स द्विविधः॥ नित्योः नित्यश्चापरमाणु ~~रूपो~~ रूपो नित्यः॥
 कार्यरूपोः नित्यः॥ कार्यरूपस्त्रिविधः॥ शरीरे हि विषयभेदात्॥ शरीरं वायुलोके पिशाचादीनां च॥ इन्द्रिपं
 त्वक्रास्य शोणलघिसाधनं स्पर्शज्ञानजनकीभूतमिति पावत॥ तद्वायवीयमेव॥ विषयस्त्वृत्तादिकं पजन ४

कः शब्दाधिकरणमाकाशः शब्दसमवायिकारणात्तावच्छेदकत्वमाकाशत्वं॥ एको नित्यश्चातत्कार्यस्य
 सर्वतोपलंभादिभुः॥ ओचं तदीयमिन्द्रिपं मातनु अदृष्टविशेषोपगृहीतकार्णशक्नुत्यवच्छिन्नं तभवधिरेव
 भिवारवाराणपथमदृष्टविशेषोपगृहीतेति न त्वशब्दो नित्यः॥ तथा हियोयंगकारोद्देशांतरे रूपते स काशा
 मपि मया श्रुत इति प्रत्यभिज्ञावलादेव तस्मिद्धिः॥ अन्यथा तस्य प्रत्यभिज्ञाज्ञानं न स्यात् प्रत्यभिज्ञात्तत्तत्
 दतोभयावागाहिज्ञानम् पथा सोयं देवदत्त इति तथा गकारिणीति किंच वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिरप्य
 स्मिन्मते उगुणा अनित्यकल्पने तद्धं स चागभाकल्पनायांगोश्वमिति अचोव्यते सोयंगकार इत्यत्र

५ तत्सजातीग्रहणादोषः वर्णास्तत्तत्सजातीयापकाकारशब्दवर्तते नवतत्तेदंतोभयावगाहिज्ञानं प्रत्य
 भिज्ञा वर्णाप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः। साधमरूपेति चेत्तत्र मरुत्तरज्ञाने वाधज्ञाने वाधज्ञानाभावादेव नि
 निषिद्धः॥ न च वाचा विरूपेति त्वयेति श्रुतिः। प्रमाणीभूता ग्रावाणाः स्रवंतीति वतस्याप्यर्थवादपरत्वात् न
 च गौरवप्रायाणी कंगौरवंतदोषाय किंच नित्यत्ववादे कार्यतावच्छेदकत्वमभिव्यक्तित्वमस्मन्मते शब्दत्व
 मित्यतिलाघवमित्यासां विस्तरः कालिकपरत्वापरत्वात्तु मया कालः सवभूतभविष्यवर्तमानोपाधिवशा
 द्धर्तमानादि संज्ञालभते यथैको देवदत्तसंज्ञात्रयं लभते एकानित्यादेशिकपरत्वापरत्वात्तु मेयादिक ५

मते

त १
 दैशिकपरत्वापरत्वाधिकराणीभूता एतौ दिक्कालौ जगदेतज्जगताधारौ च इदेदानीकरोमीति सर्वा
 भावात्। अतस्त्वसामान्यवानज्ञानाधेयवाच्चा आत्मा नित्यो विभुश्च स द्विविधः जीवेश्वरभेदात् सुखाद्या
 अयोर्हमित्यनुसवमेवो जीवः॥ न त्वजीवप्राणयोर्लंबवादरभेदपृथग्भेदे मानाभावः धर्मभेदाद्भेदे घटे भेदानं
 त्वस्य तत्तस्माज्जीवप्राण एव सवप्राणाः पंचधा प्राणायानव्यानोदानसमानभेदाद्भेदतत्तद्वत्तदशरीरं तर्ग
 तो वायुः प्राणः सजीवः॥ तत्र जीवस्याप्राणत्वे बुद्ध्यादीनामनाश्रयत्वापत्तेः प्राणस्य वापुत्वे न तेषामा
 त्मधर्मत्वात्। आत्मतदुणादिनां ज्ञानजनकमनः तच्च परमाणुपरिमाणं प्रतिपुरुषं भिन्नं येनेक्ष्येन सह

नु

द्य

न

त्यर

पुज्यते ततो ज्ञानपुत्र्यते तथाच पुण्यात् ज्ञानात् तत्पतिर्मनसो लिंगमिति सूत्रम् नवभकारोपि ह
पवत्वात् क्रियात्वाद्दशमद्रव्यकृतो न भवति सत्यपि भावेऽप्यभावमुच्यते तर्हि बाह्योऽप्यबाह्यात्पुत्र्यतां
अभावपूर्वेति चेदभावज्ञानेऽतिथो गिज्ञानस्य कारणात्वेन तस्याभावात्कथं तस्याभावत्वमिति चेत् ॥ अत्रो
च्यते ॥ रूपवत्त्वतीति प्रतीतिव ॥ ननु प्रमस्य द्विहारावस्थापित्वेन तदतीये दहोऽश्वेतोऽधकार इति प्रतीत्यापत्ति
रिति चेन्न शरीरे ह मिति प्रत्यवतदुपयते ॥ नवाभावज्ञानेऽतिथो गिज्ञानस्य कारणात्वं किं त्वभावत्वप्रका
रके ज्ञाने ॥ प्रत्ययाभावत्वेन तज्ज्ञाने तस्याभावात् ॥ तस्मादलोकाभाव एवाधकार इति सिद्धांतः ॥ द्रव्या

६१

६

णि निरूपितानि गुणानि रूपं ते तत्र गुणात्वात् जातिमंतो गुणाः ॥ ते च रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृ
थक् संयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिखदुरवेष्टोद्देशपत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशराश्च
तुर्विंशतिरेव ॥ रूपत्वजातिमत्वे सति द्रव्याश्रितं रूपम् ॥ तत्सप्तधा शुक्लपीतहरितरक्तकृष्णकपिलचिम्बमे
दा तत्र शुक्लभास्वरं तेजसि शुक्लामभास्वरमपाकजमसुरसत्वजातिमानरसः द्रव्यद्वयवृत्ति सोपि स
प्तधा ॥ मधुरासकडुतिक्तकषायलवणाचिभेदा तमधुरैः पाकजैः सुषुद्धिधोपाकजैः पृथिवीपरमाणौ
घणुकादावपाकज गंधत्वजातिमात्रगंधः पृथिवीमात्रवृत्ति जलादौ त्रुगतपार्थिवपरमाणौ नाम

८

९

१२

पुज्यते ततो ज्ञानमुत्पद्यते तथा च पुण्यात् ज्ञानात् तत्पतिर्न सो लिंगमिति सूत्रम् नवभकारोपि ह
पवत्वात् क्रियात्वाद्दशमं द्वयं कुतो न भवति सत्यपि भावेऽप्यभावश्च्युते तर्हि बाह्योऽप्यबाह्यात् च्युता
अभावपूर्वेति चेदभावज्ञानेऽतिथो गिज्ञानस्य कारणात्वेन तस्या भावात्कथं तस्या भावत्वमिति चेत् ॥ अत्रो
च्यते ॥ रूपवत्त्वतीति प्रतीतिव ॥ ननु प्रमस्य द्विह्यणावस्थापित्वेन तदतीये ह्योऽन्ते तो धकार इति प्रतीत्यापत्ति
रिति चेन्न शरीरे ह्यमिति प्रत्ययतदुपयते ॥ नवाभावज्ञानेऽतिथो गिज्ञानस्य कारणात्वं ॥ किंत्वभावत्वप्रका
रके ज्ञाने ॥ प्रत्ययाभावत्वेन न ज्ञाने तस्या भावात् ॥ तस्मादलोकाभाव एवांधकार इति सिद्धांतः ॥ द्रव्या

८१

६

णि निरूपितानि गुणानि रूपं ते ॥ तत्र गुणात्वात् जातिमंतो गुणाः ॥ ते च रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृ
थक् सयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिखरदुरवेष्टोद्देशपत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशशश्च
तुर्विंशतिरेवा रूपत्वजातिमत्वे सति द्रव्याश्रितं रूपम् ॥ तत्सप्तधा शुक्लपीतहरितरक्तकृष्णकपिलचिम्बमे
दा तत्र शुक्लभास्वरं तेजसि शुक्लमिभास्वरमपाकजमसु ॥ रसत्वजातिमानरसः ॥ द्रव्यद्वयवृत्ति सोपि स
प्तधा ॥ मधुरासकटुतिक्तकषायलवणाचित्रभेदा तमधुरोऽपाकजो ॥ सुषुद्धिधोपाकजः ॥ पृथिवीपरमाणो
घणुकादावपाकज गंधत्वजातिमानगंधः ॥ पृथिवीमात्रवृत्ति जलादौ त्रुगतपार्थिवपरमाणो

७

वगंधोपलाब्धिः। एवंवापावपि सद्विविधः। सुरैर्मसुमिभेदात्। स्पर्शनेन्द्रिययाद्योगुणः स्पर्शः। एथिव्यादिचतु
 षुपृष्टतिः। सवशीतोष्णुष्णशीतभेदास्त्रिधा सावपाकतः। एथिव्यामेव ननुस्पर्शवती सपाकजत्वे किं मानं मि
 त्रिवेत शृणुशामघटस्य रक्तत्वेनाग्निमंयोगेनानुभवो यथा सर्वघतीति सिद्धस्तथा कोमस्पर्शवती अग्निमं
 योनेनानुभवो यथा सर्वघतीति सिद्धस्तथा कोमस्पर्शवती अग्निमंयोगेनानुभवो यथा सर्वघतीति सिद्धस्तथा कोमस्पर्शवती अग्निमं
 लक्ष्यवृत्तिः सव एकत्वादियगर्ह्यपर्यंतः तत्रैकत्वं नित्यगतं नित्यं अनित्यगतमनित्यं द्वित्वं उभयगतमनित्यमे राम
 व अनित्यस्योत्पत्तिमत्वनिपमात तथा हि घटद्वये च द्वयसंयोगे जाते सत्यनयस्यैकोपमेकशतपेक्षा बुद्ध्यादि ७

८२

मे १ प्या ८२

मन २

त्वमुत्पद्यते ततो निर्विकल्पकं तत्सर्वविकल्पकं तदनंतरमिन्द्रोद्भाविप्रतीतिर्भवति तत्र प्रत्येकं घटा
 तमेकत्वमसमवापिकारणं अथेता बुद्धिर्निमित्तकारणं। घटद्वयं समवापिकारणं कारणात्वं चान्यथा सि
 द्धनियतपूर्वभावित्वं घटादुचकादीनां घटे। प्रथमि घटोत्पत्तौ समागतस्य रामस्य पूर्वभावे विद्यते तथापि
 नासौ निपतइति वाचः। पटुत्पत्तिं प्रतियोग्याभावः शतिबंधकः सतस्य कारणं। एहा तदितरसंसर्गाभावप्रयु
 क्तकार्याभावत्वं वा तच्च कारणं विविधं समवापिकारणं समवापिकारणनिमित्तकारणभेदात् यत्समवे
 तं कार्यमुत्पद्यते तत्समवापिकारणं। यथा तंतवः पटस्य समवापिकारणप्रघटोरूपस्य च ननु दं गोपि समवा

पिकारणां कुतो न। अत्र यद्यतिरेकाभ्यामुभयत्र कारणात्प्रहारितिवेनासमावेनैव दृष्टादेरनधिकारणात्वाद्दं ३१
 ८ दे॥ समवायिभिन्ना समवेतत्वे सति समवेतकारणात्वं अपेक्षाबुद्धिभिन्ने सति कार्यनाशप्रयोजकनाशप्र
 तियोगित्वं वा समवायिकारणात्वं यथा तंत्रसंयोगः परस्परं तंत्ररूपं पटगत रूपस्य वा समवायिकारणां अस
 न्न ४ समवायिकारणाभिन्ने सति तादात्म्यसंबंधातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नकारणात्वं निमित्तकारणात्वं अन्ये तु यत्र
 समवायिकारणां नाप्यसंवायिकारणमथवा कारणं तंत्रिमित्तकारणमित्येकः तद्विषयं दंडादावव्याप्तेः दं
 डरूपं प्रतिदंडस्य समवायिकारणात्वात् ननु तत्र यदेति वाक्यम् लक्षणावस्थापतेः अनवस्थायावामाणिकत्वं ८
 म २

हेत्वभावनिमित्तादाव्याप्तिर्द्वौरेव त्रिविधं कारणाभावानामेव न तत्र भावस्य अभावस्य तन्निमित्तकारणमा
 त्रं परिमाणरूपगुणस्मकलद्रव्यवृत्तिः सच चतुर्विधः अणुमहदीर्घह्रस्वभेदात् पृथक्कृत्वरूपगुणः पूर्वगु
 णावत्सकलद्रव्यवृत्तिः। संयोगत्वजातिमात्रसंयोगः सत्रिविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मज संयोगजश्चे
 ति तत्राद्यः कथिनास्थाणोर्द्वितीयो मेषमत्तमैपोः तृतीयो हस्तसंयोगात्तरस्था र्थोः प्रकीर्तितः विभा
 गत्वजातिमानविभागः सत्रिविधः। संयोगपूर्वकत्वात् सवत्सकलद्रव्यवृत्तिः परत्वजातिमत्परत्वं। तद्वि
 विधं कालिकं देशिकं च। अपरत्वजातिमदपरत्वं तद्विविधं पूर्ववत् अर्थप्रकाशिकाबुद्धिः साद्विधा स्म

स्वर

ध्या

संस्कारजन्यज्ञानं वा १ स्मृतिभिर्जन्यं वा २

तदनुभवमेवात तत्र स्मृतित्वजातिमती स्मृतिः अनुभवत्वजातिमाननुभवः सुखं तत्स्वात्कूलप्रत्ययवेधं दुःखं तत्स्वात्कूलवेधं वा इच्छात्वजातीया सावात्ममात्रवृत्तिनी साचज्ञानभिन्ना ननु ज्ञानेच्छयोर्भेदमात्राभावाद्भेद एवास्त एवमिच्छात्वेन भेदस्तद्देवे एकात्वं न स्यात् किंचापीदृशज्ञानेच्छयोर्भेदस्तर्हि शुक्लघटघटयोर्भेदापत्तिरिति चेत् न इच्छातीत्यादौ जानोतीति प्रतीत्यापत्ते तस्मात्ज्ञानेच्छयोर्भेद एव तद्वज्ञानं द्विविधं यथार्थमप्यथार्थं तद्वृत्तिरदवगाहित्वर्थार्थं अवाधितविषयज्ञानं वा भवति रजमैरदं रजतमिति पथार्थं शुक्लाविदं रजतमिति न तथा ॥ अवाधितविषयत्वात् सचात्तु भवो द्विविधा प्रमा रूपो प्र

त वा

ते ५

राम

ए

यथा यो ननु नवत्वाभावाच्च
पञ्चजनिक वा २

प्रमरूपश्च ॥ प्रमा च पथार्थानुभवः यथार्थपदं प्रमवारणाया अत्र भवपदं स्मृतिवारणाप तत्रानुभवत्वं स्मृतिभिन्नज्ञानत्वं ननु स्मृतिवारणापानुभवपदं न साधु स्मृतेरपिलक्ष्यत्वेन व्यभिचारभावादिति चेत् न तस्यालक्ष्यत्वे तज्जनकस्यानुभवस्य प्रमाणात्वापत्तेः ॥ तस्याकरणां प्रमाणां कुठारादावतिव्याप्तिवारणापमेति प्रमज्ञानेव प्रिवारवाणायमेति तच्चकरणांचेति द्वंद्वप्रमंवारणितं पृथक्पदत्वं तच्च प्रमाणांचतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् तत्र साक्षात्काररूपप्रमाकरणांचतुश्च सच साक्षात्कारो द्विविधः नित्योऽनित्यश्च नित्यो भागवत्तः अनित्यो जीवानां सोऽपि द्विविधः निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् वैशिष्ट्यात् नवगाहिप्रकारतया सामान्याविष

१०

यकं वा ज्ञानमात्रं तवातीन्द्रियमप्रत्यक्षत्वात् तथाप्ययं घट इति विशिष्टज्ञानात् तमेयं वैशिष्ट्यावगाहि सामान्य
विषयकं वा ज्ञानमविकल्पकं न तत्र इन्द्रियाणां कारणात्वे मानाभावादिन्द्रियसंयोगा एव कारणात्वाद्यवादिति चे
न कारणात्वस्य तत्राभावात् कारणात्वे च व्यापारवदसाधारणां कारणात्वं इश्वरज्ञाने व्याप्तिचाखाणां यसाधा
राणोति असाधारणात्वं च तत्र द्वर्मावद्विन्नकार्यता निरूपितकारणात्वात् अयत्वं न हि तदीश्वरज्ञाने स्तिष्ठेन कार
णात्वं भवेत् न त्वक्ते संतिकर्षा संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसम
वायो विषेषणात्वेति तत्र द्वयग्राहकसंयोगा एव शब्देतरगुणाग्रान्यहकः संयुक्तसमवाय एवाचक्षुः संयुक्त

१०

शब्दत्वं समवेतसमवाये न श्रोत्रसमवेतेशब्दे शब्दत्वा
दीनां समवायात्

वदेरूपादे समवायत गुणागता जातिस्संयुक्तसमवेतसमवायेन चक्षुः संयुक्तघटे समवेते रूपे रूपान्ता
दीनां समवायात् तद्ग्राहः समवायेन आकाशरूपे श्रोत्रेशब्दस्य समवायित विषेषणतया अभावे सम
वेतजनकस्यानुभवस्य प्रमाणत्वात् चक्षुः संयुक्ते धृतलेघदाभावस्य चक्षुः संयुक्ते कपाले घटसमवाय
च विशेषणात्वात् द्वेषत्वजातिमात्रद्वेषः इच्छजन्यो गुणोपत्तिः आद्यपतनात् समवायिकाणां यैरुत्वं तद्वा
तिन्द्रियं आद्यसंदर्भात् असाधारणां कारणाद्वत्त्वं संहः संयुक्तरूपकार्यान्तमेयोगुणाः जलमात्रवृत्तिः संस्का
रात्वेवैवाद्यन्यतमत्वं सचत्विविधः वेगोभावनास्थितिस्थापकभेदात् तत्र वेगो धूर्तमात्रे भावना व्यस्तत्रा

५४

१२

खंडजा १ इति श्रीमज्जाज्जीवनात्मजवेणीदत्ततत्त्वजगोपीकांतकृतेन्यायप्रदीपे प्रत्यक्षशिखाप्रसूतिमगाम
 त अथानुमानं निरूप्यते। तत्रानुमितिकरणमनुमानश्रुतिमितिवं वजातिविशेषः। तादृशजातिमत्यनुमि
 तिः। तत्करणमनुमानश्रुतिवलिङ्गपरमर्शइति नयाः। ननु नलिङ्गपरमर्शस्यामितिकरणात्वं व्यापाराभावादि
 ति किं त्वपरमर्शव्यापारकस्यैव व्याप्तिज्ञानस्य तत्र कारणात्वात् व्यापारत्वं न जन्यत्वे सति तज्जन्यवने कत्व
 म् भवति हि लिङ्गपरमर्शव्याप्तिज्ञानजन्योऽनुमितिज्ञानजनकश्चेति न त्वकेयं व्याप्तिः उच्यते परमपक्ष
 इति त्वेति हेतोर्विपक्षायाश्चादृशित्वं साहचर्यमित्यमो व्याप्तिः साध्यवत्यतिपोगिताकान्योन्माभाववददृशित्वं

राम
१२

नृ३ वा

इति देवव्याप्तिज्ञानं लिङ्गपरमर्शद्वारा अनुमितिकरणमिति सिद्धं

तच्च प्रसिद्धानुमानेभ्योऽप्येव एतत्केवलावपि न्यर्थं तस्मात्तद्वारकलक्षणाप्रच्यते हेतुसमानाधिकरणापावतः सा
 ध्याभावास्माध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्यव्याप्तिः अस्ति चेदं केवलावपि नि। भवति हि हेतुस
 मानाधिकरणास्य पावतः साध्याभावांतर्गतस्य घटत्वेन वाच्यात्वाद्यत्वावस्य साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यासा
 मानाधिकरणत्वाच्चाव्याप्तिः। ननु किं लिङ्गपरमर्शत्वं लिङ्गस्य दृष्टीपज्ञानत्वमुक्तं तत्तृतीयज्ञानत्वमित्ये
 तदृष्ट्या प्रथमं तावन्महानसादौ धूमाग्नौ व्याप्तिं तदुत्तरं पर्वते धूमदर्शनेन पूर्वगृहीतायां धूमाग्नौ व्याप्तिं स्मृत्वा
 धूमं जानाति ततो वद्विद्याधूमवानयमिति ज्ञानं प्रत्ययते तदेव लिङ्गपरमर्शः तस्मादेवानुमितिरिति। ननु

ग्रहः २

लिंगपरामर्शस्यानुमितिकरणात्वेमहानसेविवहिरत्नमीयतामितिचेतन पक्षतायाअप्यनुमितिहेतुत्वेनन
 तत्रात्रमिति। ननुकिंतत्पक्षत्वंसाध्यसंदिग्धत्वंचेत्केवलात्वपित्यनुमितिर्नस्यातातत्रादृशपक्षतायाअभा
 वात्। तस्मादनुमितिसाधकेच्छाविरहविशिष्टसाध्यनिर्माणविरहिणीपक्षता। तच्चानुमानंद्विविधंस्वार्थपरार्थचेति
 तत्रस्वप्रतियोगिहेतुस्वार्थं। परशब्दाज्जायमानंपरार्थं। पुनस्त्रिविधं। केवलावपिकेवलव्यतिरेकव्यव्यतिरे
 किभेदात्। तत्रविपक्षश्चन्योहेतुः केवलावयी सयथा। वृटोभिधेयः प्रमेयत्वात्। प्रमेयत्वांचसर्वपदार्थवृत्तित्वं।
 सत्तायामतिव्याप्तिवारणापसर्वपदं सपक्षरहितोहेतुः केवलव्यतिरेकी सपक्षरहितत्वंचाव्यव्यतिरेकि

त्वेसतिव्यतिरेकव्याप्तिसहितत्वं। पथापृथिवीगंधवतीपृथिवीत्वात्। नहिपृथिवीगंधयोस्त्वयव्याप्तिरस्ति।
 उभयव्याप्तिसहितोहेतुस्त्वयव्यतिरेकी यथावृटो। नित्यः कार्यत्वात्। पटवत्स्वकार्यत्वंहेतुस्त्वयव्यतिरेकी।
 सपक्षेविद्यमानत्वेसतिविपक्षाद्यावृत्तित्वात्। पक्षमित्रत्वेसत्यव्यव्याप्तेर्दृष्टांतत्वंसपक्षत्वं। विपक्षत्वंतत्र
 यमित्रत्वेसतिनिश्चितसाध्याभावत्वं। पक्षत्वंसाध्यसंदिग्धत्वमिति तद्देतवोदर्शिताः अनुमितिप्रतिबंधकी
 भूताहेतवोहेत्वाभासातेनिरूप्यंते। तेचा। सिद्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरणासमवाधितभेदात्। तत्रासिद्धश्चत
 र्ही। आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धोव्याप्यत्वासिद्धभागासिद्धभेदात्। यस्यहेतोरश्रयोनावगम्यतेसंश्रयासि

सिद्धः। स यथा सुवर्णिकां सुरभिकां प्रवृत्तत्वं दनकां प्रवृत्तत्वं अत्र काष्ठत्वस्य हेतोर्नाश्यासि सुवर्णिकां प्रवृत्तत्वात्
 त्वात्। स्वरूपासिद्धो यथा। द्वयोः नित्यपटत्वात्। अत्र पटत्वस्य हेतोः स्वरूपमेवासिद्धं। व्याप्यत्वासिद्धो द्विधा। तत्रैको
 व्याप्यासिद्धो परस्परतयाधिसद्भावात् आद्यो यथा। वटाहलिकः चाक्षयत्वात्। अत्र हि वाक्तापत्वं हेतुव्याप्यत्वासिद्धं।
 द्वितीयो यथा। सः श्यामः मैत्रीतनयत्वात्। श्याममैत्रीतनयवत् अत्र मैत्रीतनयत्वं हेतुः सोपाधिकत्वाद्वाप्य
 त्वासिद्धं भागासिद्धो यथा। वटपटादयः अनित्याः पटत्वात्। अत्र पटत्वं हेतुः पत्नीकृतेषु सर्वेषु नास्ति पटमात्र
 वृत्तिः। पृथिव्यादीनां चतुर्णां परमाणवो नित्याः गंधवत्त्वात्। अत्र गंधवत्त्वमपि तथा साध्याभावसाधको हेतु

त्य

विरुद्धः। स यथा शरीरं नित्यं कृतकत्वात्। अत्र कृतकस्य हेतोस्साध्यं नित्यत्वं तद्विपरीतानित्यत्वसाधनेना
 यं हेतुविरुद्धः स व्यभिचारो नैकांतिकः। स द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति। तत्र पक्षस्य पक्षविपक्ष
 वृत्तिस्साधारणः। यथा पटो नित्यः प्रमेयत्वात् व्योमवत्। अत्र हि प्रमेयत्वं हेतुर्नित्या नित्यवृत्तिः। एतस्मा
 त्रवृत्त्यसाधारणः। यथा सुवर्णं नित्यं सुवर्णत्वात्। सुवर्णत्वं संपत्ताभित्यात्विपक्षादनित्याद्यावृत्तं सु
 वर्णमात्रवृत्तिः। अर्नित्या गंधत्वात्। अत्र गंधत्वं धूमावृत्तिः साध्यविपरीतसाधकं हेतुत्वं तस्मात्प्रतिपक्षः
 स च प्रकरणसमाभिन्नः। यथा। अयमवाहनाः बाह्याचाररहितत्वे सति शूद्राचारसहितत्वात् अयं

अत्यंतानलसंयोगो नातु द्विचमानद्वयत्वात्। अत्यंतानलसंयोगे नातु द्विचमानद्वयत्वं ३

सिद्धः। स यथा सुवर्णाकारं सुरमिकाष्ठत्वात्वंदनकाष्ठवत् अत्र काष्ठत्वस्य हेतोर्नाश्यासि सुवर्णाकारत्वस्यास
त्वात्। स्वरूपासिद्धो यथा। द्वयोः नित्यपटत्वात्। अत्र पटत्वस्य हेतोः स्वरूपमेवासिद्धं। वायव्यत्वासिद्धो द्विधा। तत्रैको
व्याप्तासिद्धो परस्तराधिसद्भावात् आघो यथा। वटः कृष्णिकः चाक्षुषत्वात्। अत्र हि वाक्षुषत्वं हेतुव्याप्यत्वासिद्धं।
द्वितीयो यथा। सः श्यामः मैत्रीतनयत्वात्। श्याममैत्रीतनयवत् अत्र मैत्रीतनयत्वं हेतुः सोपाधिकत्वाद्वाय
व्यत्वासिद्धं भागासिद्धो यथा। वटपटादप्यनित्याः पटत्वात्। अत्र पटत्वं हेतुः पट्टीकृतेषु सर्वेषु नास्ति पटमात्र
वृत्तिः। पृथिव्यादीनां चतुर्णां परमाणवो नित्याः गंधवत्त्वात्। अत्र गंधवत्त्वमपि तथा साध्याभावसाधको हेतु

त्य

विरुद्धः। स यथा शरीरं नित्यं कृतकत्वात्। अत्र कृतकस्य हेतोस्साध्यं नित्यत्वं तद्विपरीतानित्यत्वसाधनेना
यं हेतुर्विरुद्धः स व्यभिचारो नैकांतिकः। स द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति। तत्र परस्परपक्षविपक्ष
वृत्तिस्साधारणः। यथा पटो नित्यः प्रमेयत्वात् त्वोपवत्। अत्र हि प्रमेयत्वं हेतुर्नित्या नित्यवृत्तिः। एतन्मा
त्रवृत्त्यसाधारणः। यथा सुवर्णं नित्यं सुवर्णत्वात्। सुवर्णत्वं संपत्तामित्यादिविपक्षादनित्याद्यावृत्तं सु
वर्णमात्रवृत्तिः। अर्नित्या गंधत्वात्। अत्र गंधत्वं भूमात्रवृत्ति साध्यविपरीतसाधकं हेतुत्वं तत्सत्यतिपक्षः
स च प्रकरणसमाभिन्नः। यथा। अयमवाहनाः बाह्यणाचाररहितत्वे सति शूद्राचारसहितत्वात् अयं

अत्यंतानलसंयोगो नातु द्विचमान इव त्वात् १ - अत्यंतानलसंयोगो नातु द्विचमान इव त्वात् ३

१५

ब्राह्मणः अन्त्याचारत्वात् अधिकरणत्वे सति ब्राह्मणवारवत्वात् अयमेव सत्यतिपक्ष इत्यव्यते। पक्षे साध्याभा
वनिश्चयो हेतुर्वाधः। एथाद्यदो सजीवः धत्वात् अत्र धत्वात् सहेतोर्मध्यं सजीवत्वं तदभावः प्रत्यक्षेणैव नि
र्णीतः। ननु तत्प्रतिबंधकत्वेनोपाधेरपि हेत्वाभासांतरत्वं स्यादिति चेत्। न। तद्वदभासमानत्वात्साक्षाद
तुमित्यप्रतिबंधकत्वाच्चनोपाधेर्हेत्वाभासांतरत्वम्। ननु कोयमुपाधिः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाया
पकत्वमुपाधिः तच्चामित्राद्रेधनेऽसि। आद्रेधनत्वं हि साध्यधूमस्य व्यापकं साधनस्य वङ्गेरव्यापकं। बहि
मतयः पिंडे आद्रेधनत्वाभावात्। इति श्रीमज्जगजीवनात्मजवेणीदत्ततत्त्वज्ञापीकंतकृतेन्यायप्रदीपे ३१५

अथोपमानं निरूप्यते १। तत्रोपमिति करणमुपमानं॥ उपमिति त्वेजातिविशेषः। तादृ
न्यं १

मानशिखाप्रस्फूर्तिप्रमाणत उपमानजं ज्ञानमुपमिति॥ प्रत्यक्षानुमानशब्दासाध्यत्वे सति प्रमात्वं
वा प्रमापदं स्मृतिवारणाय। तत्रमाकरणा मुपमानं तच्च सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं। तद्यथा पिकमजा
न नपि यथाकाकस्यथापिक इति श्रुत्वा। राणे गतं सदा तत्पुरुषीयवाक्यार्थस्मरणमहकृतकाकसादृश्य
विशिष्टपिंडं पश्यति। तदाकाकसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानं उपमिति रयं पिकशब्दाच्च सैव फ
लं। ननु उपमानस्य प्रमाणांतरत्वे किं मानमिति चेदुपमितित्वोत्पत्तिरेव मानं। तदुत्पत्तिरनुमानादिवेत्रा
उपमितोमीति प्रमातावनुमानं करोमीति प्रतीत्यापत्तेः अथ शब्दो निरूप्यते। शब्दत्वज्ञातिमान् शब्दः। शा
ती

जातिमत्पुन
मिति। उप
मानजन्य
ज्ञानं वा उ

आप्तवस्तु यथाह तस्यार्थोपदेष्टा पुरुषः

ने१

१६

ही प्रमितिकराणां वा शब्दः। तस्याः प्रमितित्वे किं मानमिति चेत्तद्वद्वेन प्रमथं प्रमितौ मीत्वा धितप्रतीतेरेवमा
नन्वात्। सच शब्दो द्विविधः। धन्यात्मको वार्तात्मकश्चेति। सच सर्वोऽप्यनित्य एव न अस्ति अनित्यत्वे किं मान
मिति चेत्। उच्यते त्वेति विनष्ट इति सर्वानुभवमिदं यावत्प्रतीतिरितरेव मानत्वात्। अस्यास्तत्रासत्वात् तस्या
नित्यत्वं सच शब्दोऽप्यस्ति वाक्येन प्रमाणां। अथ यथा विपक्षोक्तवाक्यादपि प्रवृत्तिः स्यात्। तत्किं वाक्यं आ
काङ्क्षा योऽप्यतस्मिन्निधिमत्यदोच्यः॥ गौरश्चः पुरुषो हस्तीत्यादिशब्दस्य वाक्यत्ववाराणां याकां हेति। अग्नि
नासिचतीत्यादौ वाराणां ययोग्यतेति प्रहरो वारितस्य शब्दस्य वाक्यत्ववाराणां सानिध्यमिति। पदानां समू
हः

राम

१६

म२

होवा वाक्यं पदं च वार्तासमूहः यद्वा सुघटकपदत्वसंबन्धेन अस्मात्पदादप्यर्थो बोद्धव्य इतीत्येवैव रूप
शक्तिरेव पदं तेन नैकवार्तासमूहोऽप्युच्यते। सच शब्दः शक्तिविशिष्ट एव शब्दबोधं प्रति हेतुरिति। सा च
शक्तिः पदार्थांतरमिति प्रमांसकाः। तत्र। शक्तेरतिरिक्तत्वकल्पने तत्तद्वं सप्रमाणभावादिकल्पनायामिति गो
रवांतस्मान्न पदार्थांतरं किं त्वस्माच्छब्दादप्यर्थो बोद्धव्य इत्याकारिके शब्देऽपि। ननु तदेवावविशिष्टादप्य
त्रयानुभवो जायत इति कथं तद्विशिष्ट एव कारणमिति। उच्यते। तदभावे लक्षणायाः स्वीकारेणैवा दोष इ
ति। यथा गां गायां चोष इत्यादौ गां पदस्य प्रवाहबोधकत्वेन तीराबोधकत्वात्तीरे लक्षणा। लक्षणा च शक्य

100
4 (18)

तरीयस्यापादीपोपपरिपूर्णविगतते १ निरुद्धविवादवर्द्धितमनामेधाजयोंमौलितालीलातलितनी
१८ लनाटललितांदिद्वंद्वपंकैरुहः श्रीमद्यज्ञानमन्त्रउदितश्रीवेणोदनात्मजोगोपीकांतइतीतिःयकाक
जात्रायदीपोधुना ३ बालाञ्जलधेमनिविष्टचेतसाकृतंमयायत्कृतंयच्चकिंचित इदंत्वस्त्यादिषयस्य
नोचितंयुचेतनैश्चेतसिभाक्तीयम् ४ इतिश्रीमत्त्वगजीवनात्मजवर्णाहृतसूत्रगोपीकांतकृतोन्यायप्रदी
ः०ः इष्टदेवेभ्योनमः गोपीकांतेनमुधियायपायेदीपकंकृतं तल्लेखिरामजीवेनवालकृष्णस्यप्रदीपतये
रमाहिमाहोमितेःपुष्पांतरवर्षविक्रवसरोलिवितोरामजीवेनस्वार्त्तवेन्यायदीपकः २॥ रामगामः॥ १८

का ३
१२९

100
4 (18)